

Taras Szmańko

Ukraińskie Centrum Liturgiczne

Lwów

Źródła liturgiczne w postaci tekstów cyrylickich. Osobliwości i metodologia badań

Liturgia jest wspólną modlitwą Kościoła i dlatego wymaga pewnej stałości i uniwersalności treści w niej wyrażanych. Innymi słowy, muszą istnieć utrwalone formularze liturgiczne z wskazaniem rubrycystycznymi, z których korzysta cały Kościół lokalny. Wiemy, że w początkach rozwoju liturgii istniała znaczna liczba formularzy liturgicznych, różniących się między sobą. Z czasem, wskutek centralizacji Kościoła, liturgia uległa pewnej ewolucji, w wyniku której wyłoniły się różne obrządki, obyczaje krajowe oraz powstały odpowiednie teksty, które przetrwały aż do dziś. Obecne Kościoły wschodnie, korzystające z bizantyjskiego dziedzictwa liturgicznego, przejęły liturgię już w prawie gotowym kształcie, który w ciągu następnych wieków nie zmieniał się w zbyt dużym stopniu. Zmieniało się też rozumienie roli i znaczenia liturgii, gdyż czasach *Vaticanum II* zaczęto bardziej doceniać teologię liturgiczną. Stało się to możliwe dzięki refleksji nad rozwojem historycznym liturgii, którego świadkami są źródła liturgiczne.

Ponieważ liturgia rozwijała się w sposób ewolucyjny, zbadanie wszystkich aspektów misterium liturgicznego pod kątem jego dogmatycznego i duchowego znaczenia w życiu wspólnoty kościelnej nie jest proste. Jest to trudne zwłaszcza przez to, że często rzeczywisty kształt liturgii różnił się od

tego, jaki podają zachowane teksty. W celu uniknięcia niewłaściwych interpretacji tekstów i obrzędów liturgicznych należy dokładnie badać źródła. Oprócz tekstów liturgicznych, trzeba odnieść do nich wszystkie informacje o wnętrzach miejsc sprawowania liturgii, sprzęcie i szatach liturgicznych oraz wiele innych materiałów historycznych, w tym muzykę i sztukę sakralną, literaturę polemiczną¹ oraz odpowiednie dokumenty kościelne. W Kościele łacińskim liturgia już we wczesnym okresie została bardziej zunifikowana aniżeli na Wschodzie, gdzie po dzień dzisiejszy obfituje w różnorodność obrzędów.

W obecnym artykule będzie mowa o źródłach w postaci manuskryptów i starodruków cyrylickich, czyli o tekstach liturgicznych pochodzących z okresu od XVI do XVIII wieku. Od lat zajmuję się badaniem cyrylickich *euchologionów* oraz *liturgikonów* w postaci manuskryptów i starodruków wspomnianego okresu. Według własnej metodologii sporządziłem opis sporego korpusu ksiąg liturgicznych, który istnieje na razie w postaci komputerowej bazy danych. Poniżej zostaną omówione niektóre praktyczne aspekty pracy nad tekstami liturgicznymi. W tej pracy spotyka się wiele trudności o charakterze metodologicznym, co skłoniło mnie do wypracowania swoistej metodologii, bazującej na identyfikacji ksiąg i umieszczonych w nich tekstów liturgicznych według kryterium treściowego². Poniżej spróbuję przedstawić niektóre aspekty metodologii badania ksiąg liturgicznych, zajmując się przede wszystkim manuskryptami jako materiałem trudniejszym i bardziej cennym dla badacza.

Ogólnie o źródłach liturgicznych

Źródła liturgiczne stanowią zróżnicowane źródło informacji. W badaniach najczęściej korzysta się z dawnych tekstów liturgicznych jako najbardziej licznych i komplementarnych. Jednak teksty liturgiczne nie zawierają pełnej informacji o liturgii określonego miejsca i czasu, ponieważ ich zadaniem jest wskazać, jaka ma być liturgia, a nie dać świadectwo, jaka ona była w rzeczywistości.

---

¹ Zob. P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720)*, Kraków 2004.

² O identyfikacji cyrylickich ksiąg liturgicznych w swoim czasie pisał O. Narbut w *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich*, Warszawa 1979.

W celu uzyskania pełniejszej wiedzy o rzeczywistym kształcie i treści liturgii musimy korzystać także z informacji zaczerpniętych z innych źródeł, takich jak: sztuka sakralna, postanowienia władz kościelnych, akta wizytacji parafialnych, literatura polemiczna itp.

Korpus źródeł

Aby rozpocząć pracę nad jakimś szczegółowym zagadnieniem liturgicznym, musimy mieć maksymalnie reprezentatywny korpus źródeł, inaczej nasze wnioski mogą być niedostatecznie wiarygodne. To znaczy, że jeżeli, przykładowo mamy zamiar opisać wygląd jutrzni w XVIII wieku w *eparchii* (diecezji) przemyskiej, to musimy odnaleźć wszystkie dostępne księgi liturgiczne tego i wcześniejszego okresu, a także inne dokumenty tego czasu i miejsca, dotyczące liturgii. Zachowane dawne teksty liturgiczne mogą się znajdować w instytucjach różnych krajów i diecezji, dlatego ustalania korpusu źródeł nie wolno redukować do dzisiejszych granic państw lub diecezji.

Periodyzacja zmian w tekstach liturgicznych

Dla ułatwienia pracy badawczej, a zwłaszcza dla prawidłowej identyfikacji tekstów, dobrze jest korzystać ze swoistej periodyzacji zmian, które zaszły w liturgii badanego okresu oraz okresów poprzednich i późniejszych. Na przykład dla okresu należącego do kręgu moich zainteresowań badawczych (XVI–XVIII wiek) korzystam z periodyzacji, którą lapidarnie można ująć tak:

- okres przedunijny³,
- okres unijny,
- okres przedmohylański⁴,
- okres mohylański,
- okres synodalny⁵,
- okres dozamojski⁶,
- okres pozamojski.

Ten podział jest dość umowny, jednak daje możliwość łatwiejszej orientacji w materiale, który należy przebadać. Nie zawsze ściśle chronologicz-

---

³ Do Unii Brzeskiej 1596 r.

⁴ Do 1629 r., w którym ukazał się pierwszy *Służebnik* metropolity kijowskiego P. Mohyły.

⁵ Od reformy liturgicznej patriarchy moskiewskiego Nikona w drugiej połowie XVII w.

⁶ Do Synodu Kościoła Unickiego w Zamościu 1720 r.

nie dotyczy on wydarzeń z nim związanych, ponieważ wymienione okresy często wzajemnie się nakładają. Na przykład w unijnej *eparchii* (diecezji) lwowskiej mohylańskiej i przedunijne teksty liturgiczne były używane jednocześnie nawet do połowy XVIII wieku.

Księgi liturgiczne: pisane ręcznie i drukowane

W naszych badaniach spotykamy zarówno drukowane, jak i rękopiśmienne teksty liturgiczne. W okresie XVI–XVIII wieku druki cyrylicy funkcjonowały jednocześnie z rękopisami. To, w jakiej postaci występuje tekst liturgiczny, jest ważną wskazówką dla badacza. Jak wiadomo, w celu uporządkowania liturgii, hierarchia cerkiewna próbowała ujednoczyć teksty liturgiczne, jednak te poczynania długo nie były skuteczne. Wskutek tego, że teksty przepisywano ręcznie, nie sposób było kontrolować prawidłowości produkowanych w ten sposób ksiąg liturgicznych. Po wynalezieniu druku było już łatwiej wydawać liczne egzemplarze ksiąg o identycznej treści, jednak z różnych przyczyn teksty przepisywane ręcznie nadal funkcjonowały w parafiach.

Omawiając metodologię badań tekstów liturgicznych, należy zastanowić się oddzielnie nad niektórymi osobliwościami badania rękopisów i starodruków (do ostatnich zaliczamy księgi wydane do 1800 r.).

Rękopisy liturgiczne

Identyfikacja rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych

Rękopiśmienne księgi liturgiczne identyfikujemy wśród innych kodeksów na dwóch etapach:

a) wyszukujemy w katalogach odpowiednie pozycje oznaczone jako cyrylicy księgi liturgiczne;

b) badamy *de visu* poszczególne egzemplarze w celu przekonania się o tym, że są to rzeczywiście księgi liturgiczne tego typu, jaki nas interesuje, dokonując identyfikacji księgi według jej przeznaczenia funkcjonalnego. Pod tym względem wśród cyrylicy ksiąg liturgicznych wyróżniamy:

- księgi Pisma Świętego (Apostoł, Ewangeliarz, Psalterz, paremie)⁷,
- księgi dla liturgii okresu miesięcznego (menologion, mineja w różnych postaciach),

---

⁷ Dla ułatwienia rozumienia w nawiasach podaję nazwy własne ksiąg oraz ich greckie lub łacińskie odpowiedniki.

- księgi dla liturgii okresu tryodnego (triodion, triod` postnaja, oraz cwetnaja),
- księgi zawierające teksty eucharystyczne (liturgikon, służebnik),
- księgi zawierające teksty liturgii godzin (horologion, czasosłow),
- księgi zawierające teksty euchologijne (euchologion, trebnik, rytuał),
- księgi zawierające teksty pontyfikalne (archieratikon, czynownik),
- zbiory hymnograficzne – z nutami (irmologion),
- zbiory okazjonalne (sbornik).

Poszukiwanie konkretnego materiału tekstowego często wymaga dokonania identyfikacji formularzy liturgicznych, o których brak podstawowych informacji. W księgozbiorach kodeksy mogą być uszkodzone, bez arkusza tytułowego i dlatego czasem w katalogach są identyfikowane nieprawidłowo⁸.

Identyfikację tekstów utrudnia wariantywność tytulatury formularzy liturgicznych, dlatego należy znać możliwe warianty tytułów formularzy liturgicznych, żeby uniknąć błędów na tym etapie pracy. Artystyczne wykonanie tytulatury oraz defekty papieru (oraz zły jakości atrament) czasami bardzo utrudniają prawidłowe odczytanie tekstów. W takich przypadkach jest konieczna analiza rubryki wstępnej⁹ i struktury formularza.

Teksty liturgiczne mają własne struktury ułożone z poszczególnych elementów, takich jak: tytuł, rubryki (rubryka wstępna, instrukcje, zakończenia – kolofony), „naczało obycznoje”, elementy hymnograficzne (antyfony, kanony, tropariony, kondakiony, zmienne części zależące od kalendarza), litanie (ektenie), formuły sakramentalne, czytania biblijne (w tym Psalterz), modlitwy kapłana, „odpusty” (końcowe części nabożeństw). Znajomość struktury poszczególnych liturgii ułatwia identyfikację tekstów.

Datacja i lokalizacja

Ważnym etapem pracy jest datacja i lokalizacja egzemplarza, który badamy. Ta praca wymaga przynajmniej podstawowej wiedzy z dziedziny kodeksologii, paleografii i tekstologii. W przypadku korzystania ze źródła, którego identyfikacji dokonano wcześniej i które nie budzi wątpliwości, praca badacza staje się prostsza. Jeżeli korzystamy z dość dużego korpusu

⁸ Np. używa się ogólnych nazw: „modlitewnik”, „księga liturgiczna” itp.

⁹ Pierwsza rubryka po tytule formularza lub przedłużenie tytułu jako rubryki, która często mieści cenne informacje dotyczące danego formularza oraz ogólne przepisy o porządku celebracji.

źródeł, to często zdarza się, że musimy sami dokonywać identyfikacji lub weryfikacji wątpliwych danych.

W dostępnych dzisiaj opisach kodeksów liturgicznych pisanych cyrylicą, z których większość była sporządzona w byłym Związku Radzieckim, mało uwagi poświęcano opisowi treści kodeksów¹⁰. Dlatego korzystając z tych opisów, musimy weryfikować ich dane przy pomocy naszej znajomości tekstów liturgii oraz uwzględniając zmiany, jakie zachodziły w nich w ciągu wieków. Tę właśnie metodę nazywamy identyfikacją według kryterium treściowego¹¹.

Lokalizacji, czyli wyznaczenia miejsca powstania i wykorzystania rękopisu, dokonujemy na podstawie informacji zaczerpniętych ze wszystkich możliwych źródeł, takich jak: zapisy właścicieli lub donatorów rękopisów¹², inne marginalia późniejszych właścicieli i czytelników, inwentarze bibliotek klasztornych itp.

Kwestia protografu

Ważnym zagadnieniem jest ustalenie, z jakiego tekstu został przepisany rękopis, który należy przebadać. Tu szczególną uwagę należy zwrócić na to, czy rękopis nie został przepisany z druku lub z dawniejszego manuskryptu. Istnieją metody pozwalające dokonać tego rozróżnienia, polegające na analizie osobliwości pisma, organizacji tekstu na stronie oraz obecności ozdobnych elementów charakterystycznych dla druków danego okresu¹³.

Starodruki liturgiczne

Większość z przedstawionych wyżej zasad metodologii badań manuskryptów liturgicznych można wykorzystać także w pracy ze starodrukami

---

¹⁰ W ostatnich latach ukazują się katalogi rękopisów cyrylickich, w których teksty liturgiczne opisane są fachowo, ujawniając należyty stopień znajomości liturgii wschodniej jej autorów. Z polskich wydań takim wymaganiom odpowiada np: A. Naumow. A. Kaszlej i in., *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, Kraków 2004.

¹¹ Jako podstawę dla datowania kodeksów używa się danych paleograficznych, analizy filigranów, osobliwości językowych etc.

¹² W cyrylickich rękopisach te zapisy mogą istnieć w postaci tzw. „stróżów”, czyli jednego długiego zdania umieszczonego na marginesach kilku kolejnych kartek. Takie rozmieszczenie tekstu utrudniało złodziejom kradzież rękopisów, a współczesnym badaczom ułatwia pracę, bo ważne dane o właścicielach, dacie powstania księgi itp. ukazują się w ten sposób nie tylko na stronie tytułowej, która ma minimalną szansę przetrwać parę stuleci, ale także na kolejnych kartkach rękopisu.

¹³ *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewno-słowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, red. J. Rusek. W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993.

cyrylicyckimi. Istnieją jednak pewne osobliwości właściwe tylko dla druków. Identyfikacja poszczególnych egzemplarzy druków jest o wiele łatwiejsza od identyfikacji rękopisów. Drukowane księgi liturgiczne istnieją w licznych kopiach, które w większości są identyczne, jeżeli chodzi o jakieś konkretne wydanie (np. Trebnik, Kijów 1946 r.). Rutynowej identyfikacji druku dokonujemy w następującej kolejności:

- identyfikujemy rodzaj księgi według jej przeznaczenia funkcjonalnego;
- ustalamy wstępne krańcowe granice chronologiczne wydania;
- w katalogach starodruków szukamy wszystkich wydań z poprzednio ustalonego okresu chronologicznego;
- korzystając z danych bibliograficznych (format, liczba kartek, iluminacja), uściślamy liczbę wydań, do których może należeć badany tekst;
- w badanym tekście szukamy elementów iluminacji, artystycznie wykonanych tytułów itp. i zapisujemy numery stron, na których się znajdują (ewentualnie można te strony sfotografować);
- w dostępnych księgozbiorach sięgamy do pozostałych w wyniku selekcji wstępnej egzemplarzy druków i szukamy w nich elementów identycznych z tymi, jakie są w naszym źródle;
- należy pamiętać, że niektóre księgi reedytowano bez zmian przez całe dziesięciolecie, dlatego łatwo można się pomylić z ich datacją. W celu uniknięcia błędnej datacji warto zwrócić uwagę na przedmowę, w której może być napisane imię aktualnego metropolity lub biskupa. Często przy reedycjach zmieniano tylko imiona biskupów w przedmowach, pozostawiając tekst bez zmian.

Przedstawiona pokrótce metoda identyfikacji liturgicznych starodruków cyrylicyckich nie wyczerpuje całego zagadnienia, sądzę jednak, że podane tu szczegóły ułatwią pracę przy badaniu druków liturgicznych.

Środki techniczne

Mając do dyspozycji współczesne środki techniczne, można organizować efektywną pracę i wprowadzić do warsztatu naukowego pokaźny korpus niezbadanych dotąd źródeł liturgicznych. Przy identyfikacji tekstów liturgicznych, zwłaszcza starodruków, bardzo pomaga komputerowa baza opisów. Ułatwia pracę dostęp do fotokopii badanych tekstów, oszczędza to sporo czasu przy wstępnej identyfikacji tekstów. Wreszcie Internet pomaga dotrzeć bez wysiłku do materiałów nawet na drugim końcu świata.

Podsumowując, można powiedzieć, że współcześnie istnieje duża szansa dla rozwoju liturgiki historycznej. Dlatego konieczna jest wymiana informacji między badaczami w celu tworzenia i podtrzymywania środowiska liturgistów zajmujących się badaniami w tej dziedzinie. Mam nadzieję, że omówione powyżej zagadnienia z dziedziny organizacji pracy nad badaniem rękopisów oraz starodruków cyrylickich pomogą nie tylko tym, którzy badają teksty cyrylickie, ale także badaczom zajmującym się liturgią łacińską.

Cyrillic Texts as liturgical Sources. Characteristics and Methodology of Research

Summary

The Author describes the methodology of research of Cyrillic texts, both manuscripts and old prints. He takes into consideration such issues as compiling the most complete possible set of sources, being aware of periodization of changes in the liturgical texts, problems connected with dating and localization of books, questions of the original manuscript and of the use of technical means in the research of sources. Relying on a long experience of work with manuscripts and old printed books collections, the author presented a series of suggestions for effective source research work. Special attention is paid to identification of liturgical texts according to the content criterion.